

V. ANDREJAUSKAS

SOCIALIZMAS IR BIUROKRATIJA

Iki pastarojo meto mūsų literatūroje vyravo nuomonė, kad socializmas ir biurokratija esą nesuderinami dalykai. Kadangi realusis socializmas nenorėjo "paklusti" tokiai nuomonei, buvo einama į kompromisą: esama tik biurokratizmo apraiškų, o biurokratijos - ne. Klausimas apie apraiškų pamatą paprastai būdavo apelinamas, nurodant į autoritetus (K. Marksas, V. Leninas) arba pakeičiant svarstymo objektą tų apraiškų rūšavimu. Galų gale jos buvo suprantamos kaip prielpos prieš socialistinės visuomenės kūno, kaip "vis dar pasitalkančios a kstesnės santvarkos atgyvenos", kurių neturėtų būti. Esant tokiai nuostatai, biurokratijos tyrinėjimas buvo neaktualus ir nereikalingas. Tiesa, apie biurokratiją rašyta nemažai, bet ne apie socialistinę valstybės biurokratiją. Viešpatavęs apologetinis požiūris į socializmą apriodė: vertė jį traktuoti ne kaip realią santvarką, o kaip idealą. Todėl biurokratijos tyrinėtojai būdavo gana akyli, kritiški, parodydavo išminties bei išradingumo, rašydami apie kapitalizmo realijas, o susidūrę su socialistine santvarka, šių avybių tarši nustodavo: kaip tyrinėti tai, ko nėra?

Dabar, kai atradome, jog ir pagal valdininkų skaičių pralenkėme kitas šalis (aštuoniolika milijonų, arba kas septintas dirbantysis) ir kad ryškiausias jų darbo rezultatas yra krizinė šalies būklė, biurokratijos buvimu lyg ir neabejojame. Tačiau kyla kitas klausimas - ar ta santvarka, kurioje susikaupe tiek biurokratijos, yra socializmas? Atsiribodami nuo tokių nepatogių klausimų, mėginkim pasižūrėti, kas nutinka biurokratijai, paėmus proletariatui valstybię valdžią: ar lieka objektyvi prielaidų jai egzistuoti? Tam reikia patikslinti, kas yra biurokratija.

K. Marksas biurokratijos sąvoką vartojo trejopa prasme: pirma, biurokratija jis vadino valdininkiją, t.y. tų žmonių sluoksnį, kuriam valdymas virtęs profesine veikla, antra - neefektyvų valstybės valdymą, trečia - specifinį visuomenės sąmonės susvetimėjimą, kurį jis vadino biurokratiine dvasia. Aktyvaždu, kad nei biurokratinio valdymo, nei biurokratinės dvasios, t.y. biurokratizmo apraiškų negali būti, jeigu nėra valdininkijos - vieno iš svarbiausių "valstybinės mašinos" institutų. Taigi biurokratija, kaip viešosios valdžios pareigūnų sluoksnis, glūdi jau valstybės "genuose": ji atsiranda ir vystosi kartu su valstybine visuomenės organizacija. Kiekvienas valstybinis valdymas yra biurokratinis ta prasme, kad visada remiasi tam tikru valdymo aparatu, arba valdininkija. Tačiau ne kiekvienas valdymas yra vadinamas biurokratiiniu. Todėl, svarstant biurokratijos problemą, svarbu ieškoti biurokratizmo kriterijų, jo požymių, taip pat aiškintis tas sąlygas, dėl kurių valstybinis valdymas darosi neefektyvus. Vadinasi, mums rūpimą klausimą konkrečiau galėtume suformuluoti taip: pirma, ar, įvykus socialistinei revoliucijai, išlieka valdininkija, t.y. valstybė? Antra, ar socialistinės valstybės, jos pareigūnų veikla negali būti neefektyvi?

Vienareikšmiškai atsakyti galima tik į pirmąjį klausimą, bet iš to atsakymo

neišplaukia, jog socializme biurokratija nėra galima. Pasak K. Markso, svarbiausias revoliucijos klausimas yra politinės valdžios iškovojimas, o ne valstybės panaikinimas. O valdžios iškovojimas - tai proletariato diktatura, arba socialistinė valstybė. Tai gi be valstybės ir be valdininkų socializmas apsieiti negali.

Nuomonė, jog socializmo sąlygomis biurokratijos negali būti, grindžiama ta K. Markso mintimi, kad valdininkija, aptarnaudama klasinio viešpatavimo (t.y. išnaudojimo) "mašina", pati yra darbo žmonių engėja, todėl socialistinėje revoliucijoje turi būti panaikinta: buržuazija, kaip klasė, likviduojama kartu su visu ją aptarnaujančiu valstybiniu aparatu, o naujoji visuomenė, kurioje nebėra antagonistinių klasių, sukuria tokias sąlygas, ku jos neleidžia valstybės pareigūnams subiuokratėti. Lyg ir logiška. Bet, pirma, socialistinė revoliucija panaikina tik buržuazinės valstybės biurokratiją, t.y. tą specifinį visuomenės sluoksnį, kuris ne tik tarnavo buržuazijai, bet buvo net ir jai šiek tiek svetimas. Juk būdinas buržuazijos, arba valstybės, interesų reikėjas, tuos interesus jis pagal aplinkybes laikė daugiau ar mažiau savais. Ir atvirksčiai - savo luomo interesams stengdavosi suteikti įstatymų pavidalą. Tuo atžvilgiu valdininkija ir iš prigimties, ir pagal padėtį yra priešiška ne tik darbo žmonėms. Kiek valdininkija savo interesams pajungia kitus visuomenės sluoksnius, tiek objektyviai ji yra parazitinė, kad ir kokioje santvarkoje veikia. Antra, tai, ką visuomenė turėtų padaryti, kad jos valdininkija nesubiurokratėtų, ir tai, ką ji faktiškai gali padaryti, yra labai skirtingi dalykai. Paprastai padaroma tai, kas konkrečiomis sąlygomis yra įmanoma. Juk K. Marksas turėjo galvoje Prancūziją, o ne carinę Rusiją.

Minėta nuomonė (sugalėti pagrindą sudarė ir ta marksizmo klasikų mintis, jog proletariatai atėjęs į valdžią valstybę pradėsianti atmirti, o jos politinės funkcijos tolydžio mažės ir paprastos, todėl joms vykdyti nereikės specialaus pasirengimo - visi galės valdyti iš eilės, kol valdymas nustos prasmės apskritai. Bet čia nederėtų painioti marksizmo klasikų pozicijos valstybės galutinio likimo klausimu su jų poziciju į valstybės padėtį konkrečiu porevoliuciniu laikotarpiu. Minėta nuomonė grindžiama ta viešai neišreikšta prielaida, kad galima s "sterilus" socializmas. Tarsi pamirštama, kad socializmas - tai pereinamasis laikotarpis, ir socialistinė revoliucija ne užbaigia jį, o tik pradeda. Socializmo atsiskyrimas ir atitolimas nuo kapitalizmo yra ne vienkartinis aktas, o istorinis procesas, kuris turi savo tarpinius ir kurie esmė nepasikeičia nuo to, jeigu ignoruojant realius faktus, tai, kas gali būti, traktuojama kaip jau esama. Tokiame kontekste lyg ir būtų galima pritariti nuomonei, kad biurokratija socializmo sąlygomis yra buržuazinės santvarkos atgyvena, bet tik su ta sąlyga, jeigu ir socialistinė valstybė tokia pat, nes valdininkija yra bet kokios valstybės, o ne tik buržuazinės, atributas. Kita vertus, minėta klasikų prognozė bent iki šiol nepasitvirtino nė vienoje valstybėje, kuri save vadina socialistine. Pas mus kol kas viskas ejo priešinga kryptimi - ne į demokratizmą, savivaldą, o į prievartinę centralizaciją, į sudėtingumą. Šiandien aktyviau, kad norint efektyviai valdyti, reikia kompetencijos, profesionalumo, nes ir vidaus, ir užsienio politika yra pasidariusi labai sudėtinga. O juo valdininkų kompetencija menkesnė, tuo daugiau jų reikia. Tik vienu aspektu valstybinis valdymas yra pasiekęs didelio paprastumo, nerelikalauja pareigūnų profesionalumo, bet tai šiandien jau oficialiai vadiname komandinė-administracine sistema, arda biurokratizmu. Laikyti jį buržuazinės santvarkos atgyvena, juo labiau "vis dar pasitaikanti", nedera jau vien dėl to, kad biurokratizmas, tą komandinė-administracinė sistema, būdinga visoms socializmo keliu

einančioms valstybėms. Reikia leškoti savo šaknų. Tas savumas pasireiškia ne tuo, kad socializmas sukuria kažkokias naujas biurokralizmo sąlygas, o tuo, kad reištengia panalkinti senųjų jo prielaidų, susijusių su bet kokių valstybinių valdymu. Tai iš dalies galima paaiškinti tuo, kad socializmas pradėjo formuotis ne labiausiai išsivysčiusiose, o atsilikusiose kapitalistinėse arba net feodalinėse valyše, kur nebuvo demokratinio valdymo tradicijų.

Socializmo sąlygomis išlieka bendrųjų ir atskirųjų, grupinių interesų skirtumai, kuriuos derina valstybė per savo pareigūnus. Valdininkija ir čia yra ta reali jėga, kuri faktiškai tvarko valstybinį gyvenimą. Vadinas, ji tebeturi sąlygas valstybę traktuoti kaip savo nuosavybę. O juk kaip tik tai K. Marksas vadina esminiu biurokralizmos požymiu. Socialistinės valstybės valdininkija tuo atžvilgiu yra net geresnėje padėtyje negu buržuazinės. Kapitalistinėje visuomenėje valstybės pavertimas valdininkijos nuosavybe yra daugiau iliuzinis, nes kai tik čia ekonomika tampa autonomiška politikos atžvilgiu, todėl tikrieji šeiminkai per daug užsimiršusią valdininkiją nesunkiai pastato į ją priklausantią, t. y. tarno vietą. Tuo tarpu socializme, suvisuomeninus gamybos priemones ir tam visuomeninimui suteikus, galima sakyti, vienintelę - valstybinę - nuosavybės formą, valstybė iš tikrųjų tampa faktine valdininkijos nuosavybe, nes niekas daugiau į ją kaip į nuosavybę nepretenduoja. Ji yra visų, o tai reiškia - niekieno arba tų, kurie ją faktiškai aparnauja. Kitaip sakant, socializmas, nuasmenindamas gamybos priemonių ir pagaminto produkto valdymą, ekonomiką vėl gražina į valstybės priežiūrą, suvaržo jos savarankiskumą. Politika ir ekonomika vėl glaudžiau susipina, ir tame susipynime ryškus politikos diktatas. Todėl visuomeninė nuosavybė savo valstybine forma yra reali biurokralizmos prielaida. Jos ekonominė šaknis, kaip ir valstybinio-monopolistinio kapitalizmo atveju. Tačiau, suprantama, vien šios prielaidos nepakanka, kad valdininkija suburokralizuotų. Valstybinės valdžios suburokralizmas tiesiogiai priklauso nuo to, kiek ji darosi faktiškai nepriklausoma nuo ją formuojančių žmonių, kuriems turėtų tarnauti ir būti atsakinga. Kita vertus, kiek nerenkamieji valdžios organai nustelbia renkamuosius. Tas nepriklausymas reiškiasi tuo, kad už savo veiksmus pareigūnai atsako tikrai valstybei, t. y. aukštesnėms valdymo grandims, o ne visuomeni. Apskritai atsakyti, atsiskaityti visuomeni reikalaujama tik iš renkamųjų, o skiriamų, nerenkamų valdininkai net ir formaliai visuomeni neturi atsiskaitinėti. Jie yra atsakingi tik savo viršininkams.

Pats valdžios funkcijų vykdymas iškelia pareigūnus į išskirtinę padėtį kitų piliečių atžvilgiu, sudaro prielaidą nesilaikyti bendrų ir visiems vienodų elgesio, moralės ir teisės normų. Tą sau ir kitiems skirtingą matą per "išimties tvarką" valdininkija legalizuoja. Išteisina ir pamažu sukuria išties savo išskirtinumo, arba privilegijų, sistemą. O privilegijų buvimas (nesvarbu, kokių ir kokia forma) yra aiškiausias valstybės pareigūnų kastiskumo požymis. Todėl klausimą apie biurokralizmos buvimą socializme galima suformuluoti ir taip: ar valdžios pareigūnai faktiškai turi privilegijų? Galimybė laikyti skirtingą matą savo ir kitų elgesiui reiškia, kad valstybės pareigūnai gali sau leisti daugiau negu kitiems. Todėl galima pasakyti, kad tarnavimą valstybei pareigūnai supranta kaip tam tikrą indulgenciją sau arba kaip mandatą savivalci su žmonėmis. Juo valdininkai labiau nutolę nuo to, kas vadinama liaudimi, arba visuomene, tuo daugiau jie sau gali leisti. Taigi, ar socializmo sąlygomis galioja iš seno žinomas principas: kas leidžiama Jupiteriui, tas neleidžiama jaučiam. Pareigūnų priklausomybės nuo visuomenės mažėjimo padarinys yra ir tai.

kad vadovavimas virsta komandavimu, o komandavimas iš viršaus ir yra biurokrazizmas.

Pareigūnų atsiribojimas nuo visuomenės, išsilimo virš jos ženklai būna labai įvairūs ir priklauso nuo jų rango: nuo paprasto realių žmonių interesų nepaisymo iki nerasytos tesės numirtį garbingame poste. Vienas iš ryškesnių mūsų šalies biurokratinių ritualų yra "bendrallaudinių švenčių pavertimas paradinėmis eitynėmis pro "mikromauzoliejus"... Išūkimybės jausmų pademonstruoti" 1. Biurokratinėje valstybėje "laudies tarnai" visą laiką yra nuo jos atsivėrę: darbe - valdininkų hierarchija, kabinetais, į kuriuos sunku pakilti, tarnybinėmis mašinomis, susirinkimuose - prezidiumais, demonstracijose - tribūnomis, kitose gyvenimo sferose - specpaslaugomis, specpoilsio, medžioklės, žvejybos ir kt. zonomis.

Renkamųjų organų pajungimo valdymo aparatui ryškiausias ženklas tas, kad jie, apskritai kalbant, paverčiami statistais, kurie tikrai patvirtina, be to, vienbalsiai, bet kokį aparato parengtą dokumentą. Pvz., nuo 1936 m. iki pastarojo laiko TSRS Aukščiausiosios Tarybos sesijose visi nutarimai priimami tik vienbalsiai². Tas pat ir partijos suvažiavimuose. O juk tie nutarimai neretai būdavo diametriškai priešingi vieni kitiems. O ką reiškia permanentinis vienbalsiškumas demokratinėje sistemoje? Juk dar senovės graikai sakydavo: viena nuomonė - arba priversta, arba apgaulė. Tokdomis sąlygomis išrinktieji pareigūnai atpranta nuo savarankiškumo, atsakomybės, nuo būtinumo galvoti apie tai, kokie bus jų veiksmų padariniai. Jiems svarbiausia - iškūti vyresnybei.

Pagal tai kiek apskritai čia galima šnekėti apie demokratiškumą? Juk pats renkamųjų pareigūnų buvimas valdžioje tampa tikrai ritualu. Todėl visų lygių renkamiųjų valdžios organai - jų sesijos, suvažiavimai, konferencijos ir kt. faktiškai tampa nerenkamą valdymo aparatą aptarnaujančiomis įstaigomis. Realią politiką vykdo aparatas, nustatydamas limitus ir procentus viskam - ir renkamųjų organų struktūrai, ir deputatų kompetencijai, jų lojalumui aparato atžvilgiu, ir demokratijai aplamai.

Valdininkijos įtakai sustiprėti, be kitko, padeda ir ta aplinkybė, kad liaudies masės po revoliucijos visada yra nuginkluojamos, o liaudis pati "valdo" tikrai revoliucijos metu, kol yra ginkluota. Po Spalio revoliucijos įvyko tas pat... Marksizmo klasikų teiginys, kuris rėmėsi daugiausia Paryžiaus Komunos patyrimu, kad nuolatinė kariuomenė bus panaikinta, nepasitvirtino. Jau antraisiais metais organizuojama Raudonoji armija, o liaudis, proletariatas nuginkluojami, t.y. atiduodami savo tarnams. Kitos poveikio valstybės pareigūnams, valdininkijai priemonės ilgai nebuvo apribotos arba visai panaikintos. Įdomu, kad Tarybų Sąjungoje nuryko ne valdininkija, bet ir tokios poveikio įtai priemonės, kurias šiek tiek toleravo net caro valdžia (pvz., streikas, kaip normalus okinio gyvenimo regulavimo, spaudimo biurokratiniai faktoriai). Todėl nieko nuostabaus, kad "trisdešimt metų šalyje tvyrojo mirtina tyla, garsiai net žodžio nebuvo galima pasakyti"³.

Žinoma, galima be didelio vargo rasti tas vietas K. Markso ar V. Lenino raštuose, kur kategoriškai tvirtinama, jog socialistinėje visuomenėje valstybės pareigūnai nebus biurokratai. Aple tai galima pasakyti, kad jų prognozė rėmėsi ta patirtimi,

¹Орлик Ю. Ритуалы и время // Известия. - 14 мая. - 1988. - №135. - С.4.

² Kiek biurokratų reikia demokratijai? - Svyturys, 1988, Nr.8 p.3.

³Сергеев В. Что мешает перестройке? // Известия. - 1 мая. 1988. - №122. - С.3

kurią jie tada turėjo. Mūsų padėtis geresnė, nes turime bent vieną svarų argumentą - daugiau negu septyniasdešimtis metų realaus socializmo patyrimą. Kita vertus, ar ne porevoliuciniam Leninui priklauso tokie nedviprasmiški posakiai, kad mus smaugia biurokratizmas, biurokratizmas - pikčiausias mūsų vidaus priešas ir pan.? Taigi porevoliucinę valdininkiją, nors ir įgauna "geresnę prigimtį" (susiformuoja iš darbo žmonių jų interesų gynimo pagrindu), savo esmės - valdyti valstybę - nepraranda ir slopinimo, kitaip sakant, visuomenės organizavimo funkciją atlieka ne kiek ne blogiau negu buržuazinėje valstybėje.

Biurokratija, kaip valstybinio valdymo stilius, kaip sistema (t.y. biurokratizmas), apima visą socialinį gyvenimą, todėl jos charakteristikos būna gana įvairios. Bendriausiu požirčiu ją galima apibūdinti pagal valstybinio valdymo efektyvumą. Biurokratinis valdymas neefektyvus. Tai toks valdymas, kai sutrinka adekvatus darbo ir pareigų, sprendimo teisių ir atsakomybės pasiskirstymas, kai pažeidžiami pagrindiniai principai - kompetencija, efektyvumas, objektyvumas⁴. Valstybinio valdymo paskirtis yra garantuoti normalų visų visuomenės gyvenimo sferų vystymąsi, optimalų visų socialinių problemų sprendimą. Tačiau gali gale valstybė yra prievartinė gamybos ir mainų, kaip visuomenės gyvenimo pagrindo, organizavimo priemonė. Todėl biurokratijos problematikoje ypač svarbus ekonomikos ir politikos santykio klausimas: juo ekonomika laisvesnė nuo politikos, tuo demokratiškesnė visuomenė. Taigi valstybinio valdymo efektyvumas visų pirma reiškiasi ūkinės veiklos rezultatais, ekonomikos efektyvumu. Valstybinis valdymas yra tiek efektyvus, kiek skatina gamybinių jėgų vystymąsi, mokslinę-techninę pažangą, "ekonomiškai savivaldą", kiek ūkinė veikla gali remtis ekonomikos dėsniais, o ne administracine prievarta.

Kiekvienoje visuomenės veiklos srityje biurokratizmas reiškiasi savaip, tačiau bendri rezultatai visur yra tie patys - griežta centralizacija ir reglamentacija. Todėl biurokratiją galima apibūdinti kaip prievartinio centralizmo suabsoliutinimą, kaip kompetencijos, iniciatyvos, sprendimų galios, teisingumo ir kitko monopolizavimą, sutelkimą aukščiausiame valdymo lygmenyje. Biurokratizmas - tai visų reikalų tvarkymas iš vieno centro, o jo mastas tiesiogiai proporcingas valstybės dydžiui. Suprantama, kad viso to, kas sutelkiama centre, nelieka arba beveik nelieka periferijoje. Todėl biurokratija yra demokratijos priešingybė, nes demokratija - tai valdžios decentralizacija, valdymas, pagrįstas visuomenės narių savavetimiškumu, mažesniu jų reglamentavimu.

Centralizacija suponuoja valdymo grandžių hierarchiją. Hierarchijos principas reiškia, kad žemesnieji netenka galimybes analizuoti ir vertinti aukštesniųjų veiklą. Žemesnes valdymo grandis, o labiausiai pačią apačią - liaudies daugumą centralizacija padaro beteises. Dėl to beteisiškumo ir dėl griežto reglamentavimo žemiau organai priversti kiekvieną žingsnį derinti su aukštesniais, o aukštesniai - totališkai kontroliuoti žemesnius. Vis didesnė reglamentacija reiškia ne tik tai, kad valdantieji netenka galimybes analizuoti ir vertinti, bet ir tai, kad jie nebesitūki ir savimi. Būtinumas kontroliuoti ir žinoti padėtį apačioje (kuris iš esmės yra iliuzija, nes viršuje sužinoma tik tai, ką norima išgirsti) verčia didinti valdymo aparatą ir niekam nereikalingą popierizmą. Ir juo didesnė valstybė, tuo labiau. O pietlantūs valdymo aparatai, mažėja valdymo veiksmingumas, nes valdymo aparatas, turi savo "kritinę masę", kurią peržengęs, perauga į savo priešybę -

⁴ Šuklins V. Biurokratija V., 1987, p. 10-11

organizavimas ir sta trukdymu. Pasiekęs tam tikrą dydį, valdymo aparatas pradeda funkcionuoti pagal savo dėsnius - sugeba apsirtinti darbu, neišleidamas už aparato funkcionavimo ribų, t.y. praranda adekvatų ryšį su realiu gyvenimu. Realūs reikalai ir popieriniai reikalai atsikyla vieni nuo kitų, ir popierinis gyvenimas pradeda smaugti realų gyvenimą. Centralizacija niekais paverčia tai, kas paprastai laikoma vienu iš didžiausių socializmo pranašumų, - galimybę planingai pagal ekonomikos raidos dėsnius tvarkyti valstybės ūkį. Svarbiausiu dalyku tampa visokių normų ir limitų skirstymas, kitaip sakant, organizuotas ūkio chaosas, kuriame nuolat ko nors trūksta ir neįmanoma rasti to, ko reikia. Tiesa, planai yra, bet jau ne tiek žmonėms, kiek žmonėms - planams.

Vienas ryškiausių biurokraztizo požymių - formalizmas, išplaukdas iš to, kad valdininkija specifiskai suvokia socialinę tikrovę. Ir ta specifika po socialistinės revoliucijos neišnyksta, nes išlieka žmonių santykių susveimėjimas. Valstybės pareigūnams socialinė tikrovė yra oficiali, t.y. tokia, kokią esantį liudija valstybės aktai, direktyvos, nutarimai, instrukcijos, vadų kalbos ir nurodymai. Valdymo organų pareiga yra saugoti šią oficialiąją tikrovę ir palaikyti nustatytą tvarką. Savo veikloje valstybės pareigūnai pripažįsta tikrai vieną, t.y. oficialų požiūrį, kuris išreiškia vyriausybės siekimą monopolistiškai spresti apie padėtį valstybėje. Tuo tarpu neoficialus požiūris esminė savybė yra supratimas, kad oficialus požiūris iškreipia socialinės tikrovės faktus. Neoficialus požiūris remiasi piliečių gyvenimo realiais faktais, todėl konstatuoja prieštaravimą tarp realaus gyvenimo ir to jo paveiklo, kurį piešia valdžios pareigūnai. Požiūrių įvairumas, pareigūnų supratimu, yra neleistinas, nes prieštarauja jų veiklos esnei - būtinumui palaikyti nustatytą tvarką. Jis paralyžiuoja jų inštymą ir trukdo veikti pagal instrukcijas. Todėl kiekvienas kitas, t.y. neoficialus požiūris jiems yra ne tik nereikalingas, bet ir priešiškas, o visi, kurie veikia (ar net mąsto) kitaip negu leista oficialiai, yra valstybės, taigi ir liaudies priešai.

Antroji šios "valstybinio proto" nustatytos tvarkos gynimo pusė yra valdininkų savivalė. Valstybės direktyviniai aktai dėl įvairių priežasčių (dėl jų gausumo, dėl to, kad įvairios žinybos savo interesus tapatina su valstybės interesais ir kt.) niekada nebūna neprieštaringi. Dėl to valdininkai gali juos interpretuoti pagal reikalą, t.y. faktiškai nesilaikyti įstatymų. Pvz., TSKP CK Visuomenės mokslų akademijos atliktų tyrimų duomenimis, daugiau negu pusė apklaustųjų teisininkų prisipažino, jog nutelsia žmones tais atvejais, kai pagal įstatymą privalėtų juos išteisinti⁵. Dėl reglamentacijų gausumo žmonės yra taip suvaržyti, kad nebegali nė žingsnio žengti, netapdami valstybiniais nusikaltėliais. Pasirinkimas tik toks: atvirai nesilaikyti nustatytų reikalavimų arba ieškoti būdų ir priemonių papirkti valstybės pareigūnus. Paprastai einama abiem keliais. Papirkinėjimo praktika mūsųose sukūrė visą šio verslo mechanizmą - nuo draugiškų pietų iki mafijos klanų, apimančių išties ūkio šakas ir valdymo aparato grandis tiek horizontaliai, tiek vertikaliai, pvz., "medvilnės byla" ir kt.

Dar vienas svarbus biurokrazijos bruožas - tai veiklos slaptumas, viešumo slopinimas. Iš esmės - tai valstybės veiklos kritikos ir informacijos monopolizavimas valstybės aparato rankose, jos dozavimas, vykdomas įvairiomis formomis. K. Markso žodžiais sakant, cenzūros prižiūrinamos masinės komunikacijos priemonės, statistika,

⁵Политический Л., Школаров В. Чем выше бюрократ? // Известия. - 18 мая. - 1988.

kiek ji skelbiama, yra veidmainiškos, maskuoja tikrąją padėtį visuomenėje, nes cenzūra pastoja kelia neoficialiajam požiūriui. Nė viena valstybė nedrįsta įstatymo pavaldai pasakyti to, ką faktiškai gali daryti pasitelkusi cenzūrą⁶. Cenzūra yra viena iš sąlygų, dėl kurių išsivysto oficialiojo požiūrio apologetika, vyriausybės, partinės vadovybės, savęs ir visų apgaudinėjimas, dviveidiškumas, žodžių ir darbų neati tikimas. Ji skatina politinius prietarus, mitus ir piliečių pasyvumą, jų pasitraukimą iš valstybinio gyvenimo. Veiklos slaptumas, ypač hierarchijos viršuje, reiškia, kad valstybės administracija stengiasi paslėpti savo veiksmus arba jų padarinius ne tik nuo dabartinės visuomenės, bet ir nuo bosisių kartų. Ta prasme valdant viršūnė kontroliuoja ne tik dabartį, bet ir praeitį bei ateitį⁷.

K. Markso socialinės teorijos požiūriu, pagal kurį visuomenė vystosi komunistinės savivaldos linkme, biurokratijos likimas yra aiškus - ji turėtų nunykti kartu su valstybe kaip vienas iš jos institutų. Vadinasi, vystymasis minėta kryptimi suponuoja vis didesnę visuomenės gyvenimo demokratizaciją, jos savivaldos didėjimą, kitaip sakant, tai, kad prievartos elementas visuomenės gyvenime vis mažėja, kol visai išnyksta. Kiekgi mes esame pasislinkę tos savivaldos linkme? Nekreipiant dėmesio į kitas aplinkybes, o žiūrint tiksliai bendro rezultato, tenka konstatuoti, kad realybė labai skiriasi nuo prognozių. Tai, kas vystosi kaip reali socialistinė visuomenė, yra prieštaringas, vienareikšmiškai neįmanomas įvertinti reiškinys. Visuomenės raida po socialistinės revoliucijos vyko ne tik demokratizacijos, bet ir priešinga kryptimi. Todėl, atšventusi savo septyniadešimtąjį gimtadienį, pati pirmoji ir, kaip paprastai teigiama, pažangiausia socialistinių valstybių suvokė esanti prieškrizinėje situacijoje ir neturinti demokratinio gyvenimo įgūdžių. Užtat biurokratizmo - per akis. Ir artimiausia ateitis jo deficito nežada, nes biurokratija pati savęs "suėsti" negali - kiekvienas mėginimas save sumažinti reiškia jos didėjimą. Pastarieji visuomenės pertvarkos metai yra tikras kryžiaus žygis prieš biurokrtiją, už valdymo aparato mažinimą. Kokie gi rezultatai? 1988 m. valdymo darbuotojų skaičius, palyginus su 1985 m., ne sumažėjo, o padidėjo 0,8%⁸.

Bendrasis bruožas aptarę valdininkijos biurokratizmo sąlygas, socialistinės revoliucijos poveikį joms, apžvelgę kai kuriuos biurokratizmo požymius, galime padaryti šias išvadas. Pirmą, biurokratijos motina yra valstybė, todėl, kol ji išlieka, išlieka ir biurokratinio valdymo galimybė. Antra, teoriškai socialistinė santvarka teikia palankesnes sąlygas negu kapitalistinė biurokratijai apriboti ir įveikti (neredkia slopinti daugumos ir kt.), tačiau, kaip rodo socialistinių valstybių praktika, tos sąlygos nėra kaip reikiant panaudojamos. Bene svarbiausia priežastis ta, kad socialistinė santvarka pradėjo formuotis ne labiausiai išsivysčiusiose ir demokratiškiausiose kapitalistinėse šalyse, o atsilikusiose, kur objektyvios sąlygos (kinė suirutė, ekonominė blokada, nuolatinis karo pavojus, visiškai demokratinio valdymo tradicijų nebuvimas ir kt.) reikiamo greito efekto, stūmė į prievartinius valdymo metodus ir jų oficialų pateisinimą, o demokratijos ribojimas yra biurokratijos puoselėjimas. Trečia, socialistinei santvarkai pavojų kelia ne biurokratijos galimumo pripažinimas, o tai, kad nėra kuriamos sąlygos ir garantijos jai vis labiau apriboti ir įveikti.

⁶Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - 2-е изд. - Т.1. - С. 67-68.

⁷Масаровско В.П. Авалио бюрократии... в ранних работах Карла Маркса. - Ростов И/Д., 1985. - С. 40.

⁸Где и сколько управленцев // Известия. - 8 марта. 1989. - №67.

V. RYBAKOVIENĖ

ASMENINIS APSISPRENDIMAS IR DOROVĖS STEREOTIPAI

Kalbant apie dorovinį žmogaus pasirinkimą, galima skirti du susijusius, bet kartu ir savarankiškus aspektus. Pirmiausia dorovė - tai žmogaus autentiško apsisprendimo sritis. Čia jos esmė. Be žmogaus vidinio apsisprendimo laisvės negali būti ir dorovinės atsakomybės: žmogus negali būti atsakingas už sprendimus ir veiksmus, kurie nuo jo nepriklauso. Individo dorovinį pasirinkimą bei apsisprendimą rodo ir tai, kad tose pačiose prakūnėse situacijose skirtingi žmonės gali pasielgti skirtingai.

Tačiau dorovė - tai ne tik žmogaus asmeninis apsisprendimas, bet ir socialinis reiškinys, įvairios socialinio gyvenimo normos, teisingumo principai bei vertybės. Kitaip sakant, tam tikra išorinė žmogaus atžvilgiu "medžiaga" sudaro asmeninio pasirinkimo bendrą sąlygą.

Savo ruožtu ši išorinė žmogaus atžvilgiu dorovė - gana sudėtingas socialinis reiškinys: tai įvairūs papročiai, paprotinio pobūdžio normos, žmonių grupių elgesio stereotipai, viešoji nuomonė. Kita vertus, dar yra ideologizuotos vertybės, socialinio teisingumo principai, visuomenei keliami tikslai: gerovė, laisvė, pažanga, socialinė tvarka ir t.t. Pirmuoju atveju konkreti, tiesioginė žmonių veikla bei jos vertinimai tartum sutampa. Antruoju atveju susiduriame su principais kaip labai idealia sfera, kuria remdamiesi galime vertinti ir pačius papročius.

Tarp dorovės, kaip asmeninio apsisprendimo, ir dorovės, kaip "išorinio" žmogaus atžvilgiu reiškinio, egzistuoja pastovi įtampa, judėjimas: žmogus, individualiai rinkdamasis vertybes, daugiau ar mažiau atsizvelgia į socialinių normų sistemą ir šitaip savo elgesiu veikia ją.

Teorijos plotmėje tai pasireiškia kaip subjektyvizmo ir reliatyvizmo, iš vienos pusės, bei objektyvizmo ir absoliutizmo koncepcijų - iš kitos, priešštata. Vienu atveju pabrėžiama tai, kad iš faktų negalima kildinti vertinimų, kad filosofiniai tyrinėjimai neutralūs vertinimo atžvilgiu, kad vienintelis ir galutinis dorovės autoritetas yra tik konkretus žmogus. Alternatyviniu požiriu - dorovės reikalavimai gali būti kildinami iš tam tikrų socialinio elgesio standartų, viešosios nuomonės, teorinių principų ir t.t. Kitaip sakant, egzistuoja objektyvus, nuo žmogaus nepriklausomas dorovės sąvokų ir žmogaus elgesio kriterijus. Todėl filosofiniai tyrinėjimai, padedantys atrasti viena ar kitą dorovinio elgesio kriterijų, nėra moraliskai neutralūs.

Mūsų epochos dorovinė situacija taip pat formuojama šių dviejų bent iš pirmo žvilgsnio priešingų tendencijų. Ši situacija atsispindi ir socialinėje filosofijoje bei etikoje. Žmogus, kaip dorovinio pasirinkimo kriterijus bei pradinis laškas, vienu ar kitu aspektu skelbiamas I. Kanto, XVIII a. anglų moralistų bei XIX a. utilitaristų

pažiorose, šiuolaikinėje emotyvinėje etikoje bei eg. istencializmo filosofijoje.

Tačiau jau keli šimtmečiai individualizmo rėgštis su savo plusais ir minusais ardo šias vienareikšmes hierarchines struktūras, tradicines žmogaus valdmenų ir pareigų sistemas. Šis procesas individualizuoja žmogų, didina jo laisvo apsisprendimo galimybes.

Kaip prisimename, viduramžiais feodalizmas buvo tipiškas vienareikšmių socialinių normų bei religinių vertybių dominavimo atskiro žmogaus atžvilgiu pavyzdys. Čia nėra aplamai "gero" žmogaus ar aplamai "gero" veiksmo, o yra "feodalo", "būdžiauninko" ar "kunigo" gerumas ir pareiga. Suprantama, kad šiomis sąlygomis žmogaus asmeninio dorovinio apsisprendimo galimybės yra ribotos.

Kita vertus, mes esame įpėdiniai ir kuriame naujas, gerai integruotas dorovines struktūras. Tokių struktūrų pavyzdžiais gali būti primityvusis krikščionizmas, puritonizmas, demokratijos tradicijos, socializmo principai, tautos gerovė, totalitarinio mąstymo apraiškos. Kiekvienoje iš šių dorovių yra apibrėžti bendri doroviniai visuomenės tikslai, tam tikra taisyklių visuma, vertybių sąrašas. Atskirų dorovinių struktūrų tikslai, taisyklės ir vertybės skiriasi. Sakysim, konservatyvioji katalikybė paklusnumą autoritetams traktuoja kaip vertybę, o demokratinis socializmas patį nuolankumą laiko viena iš ydų. Puritonizmui taupumas yra didžiausia dorybė, o tingumas - didžiausia yda; tradiciniam aristokratizmui pasiturimas gyvenimas - dorybė ir t.t. Pavyzdžiui, šiandien žmogui gali iškilti socializmo ir taušškumo principų, socialinės evoliucijos ir labiau radikalių permainų priešstatos, kitos panašios problemos.

Didėjantis individualizmas, žmogiškojo apsisprendimo laisvė, iš vienos pusės, ir apibrėžtų vertybių, stereotipų egzistavimas - iš kitos, sudaro šiuolaikinio žmogaus dorovinę kokią tą. Susidaro galimybė pasirinkti tam tikrą dorovinių vertybių stereotipą arba būti laisvam šio pasirinkimo atžvilgiu, būti vienos iš šių dorovių "viduje" arba stovėti šalia jos.

Šią priešstatą galima pailustruoti dviem kraštuotais pavyzdžiais. Socializmo, kuris buvo kurtamas mūsų šalyje, sąlygomis dorovės svorio centras, bent jau iki paskutinio laikotarpio, iš žmogaus buvo perkeltas į moralinių lozungų ir normatyvinių reikalavimų sritį. Nuolat buvo akcentuojamas išorinės žmogaus atžvilgiu vertybės: pasiaukojimas socializmo idėjoms, lojalumas ir meilė socialistinei tėvynei ir pan. Tai šiandien vadiname stalinistine dorove. Prieštata jai gali būti egzistencialistinė mąstysena, kuri skelbia, kad gyvenimas pagal iš anksto žinomus stereotipus yra dorovinės atsakomybės atsisakymas, aklo tikėjimo aktas. Dorovinio veiksmo pasirinkimo šaltinį jie aptinka žmogaus prigimtyje: sąmoninga būtybė skiriasi nuo daikto savo laisve bei šios laisvės suvokimu.

Tačiau toks griežtas asmeninio apsisprendimo ir dorovės, kaip socialinio reiškinio, supriešinimas, vieno ar kito požirio absoliutinimas neatsispindi visos jų tarpusavio santykių realybės. Tai įtampa, kuri egzistuoja tarp dorovės, kaip asmeninio apsisprendimo, ir socialinio gyvenimo normų bei principų, išreiškia pačių socialinių santykių prieštarumą bei kintamumą. Todėl bet kurio kraštuotinio požirio absoliutizavimas prieštarauja tiek socialinei, tiek dorovinei praktikai.

Santykiškai stabiliais visuomenės raidos laikotarpiais doroviniai reikalavimai dažnai kildinami iš nusistovėjusių socialinių normų, daugumos pripažintų socialinio teisingumo principų. Tačiau grįžiant senosioms socialinio gyvenimo formoms, suyra ir vienareikšmis dorovinis žodynas, apibrėžtų taisyklių ir pareigų sistema. Kartu

susidaro tarytum koks dorovinis vakuumas. Tuomet ir ima rasti įvairios reliatyvistinės koncepcijos, į pirmą vietą iškyla žmogus, jo pr mties problema. Arba: žmogaus autentiško pasirinkimo vertybių absorbavimas į socialinių normų sistemą ir priešingai lengviau vyksta labiau atvirose, demokratinėse nei patriarchalinėse sustabarėjusiose ar mūsų laiku totalitarinėse visuomenėse. Senų, tradicinių patriarchalinių struktūrų trimas naujaisiais laikais, vis didėjanti individualaus apsisprendimo laisvė anaipol nereiškia, kad žmogus tampa visiškai laisvas "išorinės" dorovės atžvilgiu. Ir šiuolaikinėse visuomenėse egzistuoja įvairių socialinių grupių bei junginių (pagal profesijas, išsilavinimą, etninę priklausomybę) ir atitinkami įvairūs dorovinio elgesio stereotipai bei modeliai, pagal kuriuos orientuojami atskirų žmonių veiksmai. Net tais atvejais, kai žmogus tartum atsisako socialinio elgesio stereotipų ir remiasi vien savo autentiška prigimtimi, jis nėra pasmerktas doroviniam solipsizmui. "Prigimtinis" žmogus - taip pat socialinis žmogus. Iki savo autentiško pasirinkimo jis nėra "nuogas". Mūsų socialinė praeitis determinuoja tą dorovinį žodyną, kuriuo remdamiesi ir pasirenkame. Todėl kiekviena socialinio gyvenimo forma sukuria ir savo prigimties paveikslą. I atskirų žmonių veiksmai. Net tais atvejais, kai žmogus tartum atsisako socialinio elgesio stereotipų ir remiasi vien savo autentiška prigimtimi, jis nėra pasmerktas doroviniam solipsizmui. "Prigimtinis" žmogus - taip pat socialinis žmogus. Iki savo autentiško pasirinkimo jis nėra "nuogas". Mūsų socialinė praeitis determinuoja tą dorovinį žodyną, kuriuo remdamiesi ir padarome savo pasirinkimą. Todėl kiekviena socialinio gyvenimo forma sukuria ir savo prigimties paveikslą.